

De evolutionaire achtergrond van rituelen (20 minuten lezing, opening academisch jaar Universiteit voor Humanistiek, Utrecht).

Hallo allemaal, het is mij een bijzondere eer om het spits te mogen afbijten van het nieuwe academische jaar hier aan de universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Vooral met het oog op mijn achtergrond als apen-onderzoeker vind ik dit bijzonder leuk. Ik las namelijk op de website van de Universiteit voor Humanistiek dat “de mooiste studie de mens is”. Dan zou je kunnen denken dat dat bij een apen-onderzoeker in het verkeerde keelgat kan schieten, maar in mijn geval is niets minder waar: de mens is een fantastisch interessant studie subject, en de inzichten die ik opdoe tijdens het observeren van mensapen dragen in meer of mindere mate bij aan ons begrip van mens-zijn. In veel gevallen is dat zelfs mijn insteek: door het bestuderen van nauw-verwante diersoorten en de manieren waarop zij sociaal samenleven probeer ik toe te werken naar een beter begrip van de manieren waarop *mensen* samenleven.

Voor deze gelegenheid is mij gevraagd om dieper in te gaan op het thema “rituelen”. Vragen als “Waar komt ritueel gedrag vandaan? Waar ligt de oorsprong van emotionele, symbolische communicatie? Welke symbolische handelingen zijn in de natuur te vinden en hoe verhouden deze zich tot de mens?” zouden deels beantwoord kunnen worden door te kijken naar aspecten van ritueel gedrag bij andere dieren, in mijn geval chimpansees. Grofweg mogen we aannemen dat als bepaalde gedragingen niet alleen bij de mens voorkomen, maar ook bij andere dieren, dat dit gedrag vrij sterk verankerd ligt in onze biologische blauwdruk. Een voorzichtige conclusie uit een dergelijke overeenkomst in gedrag zou kunnen zijn dat het betreffende gedrag een belangrijke functie heeft om leven vorm te geven en te onderhouden, en dat een eventuele verstoring van dat betreffende gedrag kan leiden tot heftige emotionele reacties, zowel bij het dier als bij de mens.

In dit specifieke geval kijken we dus naar “rituelen”. Wat zijn nou eigenlijk rituelen? Is tandenpoetsen een ritueel? Omdat je het elke dag doet, of *zou moeten doen*? Is het vieren van een verjaardag een ritueel? Omdat je in een kringetje moet zitten, taart moet eten, hiep hiep hoera *zou moeten* zingen? Nee, ik denk dat de meeste mensen er intuïtief mee in zullen stemmen dat tandenpoetsen beter te omschrijven is als een “gewoonte”, en het vieren van verjaardagen als een “traditie”. Een ritueel wordt veeleer gedefinieerd als een expliciet uitgevoerde handeling die niet alledaags is, veelal een symbolische betekenis heeft, en die op een door de cultuur voorgeschreven manier moet worden uitgevoerd. Tandpoetsen voldoet daar dus niet aan omdat het alledaags is. Daarnaast is er geen door de cultuur voorschreven manier om het te doen, de tandarts zal hier iets meer te zeggen hebben denk ik zo. Het vieren van verjaardagen komt al iets meer in de buurt van een ritueel: het is niet alledaags en het lijkt sterk op een cultureel bepaald fenomeen, met andere woorden, het hangt sterk af van de cultuur waarin je leeft of en hoe verjaardagen gevierd worden. Echter, waar de viering van een verjaardag losjes ingevuld kan worden op basis van individuele voorkeuren, zijn rituelen vastomlijnde gedragsuitingen die iets anders symboliseren en op een voorgeschreven manier uitgevoerd dienen te worden. Met andere woorden, er zit een prescriptief karakter aan, op een soortgelijke manier als in onze moraal.

De vraag *waarom* wij mensen überhaupt rituelen hebben is gelinkt aan de vraag *waar* onze rituelen vandaan komen. Bestaat er ook zoiets als ritueel gedrag bij andere diersoorten en heeft het aldus een natuurlijke oorsprong, of is het iets typisch en uniek menselijks en bestaat het alleen in *onze* culturen?

Mijn gedragsonderzoek richt zich voornamelijk op culturele fenomenen bij mensapen, in het bijzonder de chimpansee. Bestaan er binnen het chimpansee-rijk gedragingen die voortkomen uit “de overlevering” of worden chimpansees in het vormgeven van hun leven puur gedreven door instincten? Aangezien ritueel gedrag cultureel bepaald is zou een negatief antwoord op die vraag ook meteen duidelijk maken dat chimpansees geen rituelen kunnen kennen. En aangezien chimpansees de meest nauw-verwante soort is van de mens, zou het er sterk op lijken dat ritueel gedrag iets uniek menselijks is. Maar wellicht schetst het geen verbazing dat recente bevindingen hebben laten zien dat de chimpansee ook een cultureel soort is, net als de mens. Zo is duidelijk geworden dat chimpansees hun voedsel vergaren en tot zich nemen volgens “de overlevering”, en kennen ze begroetingen die kenmerkend zijn voor hun eigen groep, maar die niet begrepen zouden worden door andere groepen. Deze bevindingen laten de mogelijkheid bestaan dat ook chimpansees ritueel gedrag vertonen en aldus, dat het rituele gedrag van de mens diepere, evolutionaire wortels heeft.

Eén van de culturele gedragingen die ik recent bij chimpansees observeerde verdient hier wellicht speciale aandacht: het overnemen van een functieloos gedrag.

Chimpansees worden in de gedragsbiologie omschreven als uiterst rationele dieren. Zo lijken al hun gedragingen een directe functie te hebben en laten gedragsexperimenten zien dat waar mensen elkaar uiterst zorgvuldig na-apen, chimpansees alleen die gedragingen overnemen die voor hun direct wat opleveren.

Niet in dit geval:

Een tijdje terug begon een bijzonder inventief (of verveeld) chimpansee vrouwtje in ons opvangcentrum met het stoppen van grassprietten in haar oor, die ze vervolgens doodleuk uit haar oor liet bungelen gedurende de rest van de dag. We konden vaststellen dat ze géén oorontsteking had of iets dergelijks, en haar gedragspatroon verraadde eigenlijk een bijzonder ontspannen houding. Tot onze grote verbazing bleken na verloop van tijd bijna al haar groepsgenoten haar na te apen, letterlijk en figuurlijk. Dus plots hadden we te maken met een groep chimpansees die hun oren leken te versieren met grassprietten! Het interessante hieraan is dat de chimpansees dit wellicht deden om indirect met elkaar te communiceren. Zoals ik al aangaf zijn primatologen niet gewend om dergelijke functieloze gedragingen te zien bij hun apen en sommigen opperden dan ook dat dit grassprietten gedrag een vorm van symbolische communicatie zou kunnen zijn. Een dergelijke symboliek werd namelijk rond dezelfde tijd vastgesteld in de manier waarop jonge vrouwtjes chimpansees bepaalde stokken met zich meedragen en lijken te verzorgen als ware het baby chimpansees, op eenzelfde manier als mensenkinderen wel eens spelen met poppen en doen alsof deze poppen mensen zijn. En één van de meest vooraanstaande primatologen van weleer, Jane Goodall, beschrijft in haar boeken hoe de wilde chimpansees die zij observeerde in de dichtbegroeide wouden van Tanzania, telkens als het ging onweten, een bepaalde “dans” uitvoerden die veel weg had van een gecoördineerd proces met een symbolische functie. Met andere woorden, de dans lijkt niet op zichzelf te staan, maar een sociale betekenis te hebben voor de chimpansees die vooralsnog onbekend is gebleven. Overigens is een dergelijke dans ook onlangs gezien bij wilde chimpansees ten aanzien van vuurhaarden in het bos.

Kortom, als deze symbolische betekenisgeving bij de chimpansee een robuuste bevinding blijkt te zijn, dan zou het dus nog steeds mogelijk kunnen zijn dat chimpansees ook ritueel gedrag kennen, net als de mens.

Van de observaties die ik zelf aan chimpansees heb gedaan in Afrika zijn wellicht de manieren waarop chimpansees omgaan met overleden groepsgenoten het meest veelzeggend voor het vraagstuk naar de natuurlijk oorsprong van ritueel gedrag bij de mens. Temeer omdat ik persoonlijk verwacht dat de neiging om rituelen te creëren en uit te voeren wel eens ontstaan zou kunnen zijn uit de behoefte om hevige emotionele reacties te kanaliseren.

Het loont hier aldus om even stil te staan bij twee specifieke voorvallen.

Het eerste voorval betreft een moeder die haar bijna anderhalf-jaar-oude dochter verliest aan een ernstige griep. Op een morgen treffen we Masya, de betreffende chimpansee moeder, dichtbij het hek vanwaar wij onze observaties doen. Haar dochter, die een dag daarvoor nog levend was gezien door één van de chimpansee verzorgers, ligt levenloos voor haar. In de uren die volgen zal Masya haar dochter op een bijzondere manier bejegenen, een manier die niemand van ons ooit in een andere context had gezien. Masya betast haar dochter voorzichtig, legt haar vinger in haar dochter's nek, besnuffelt en kust haar dochter verschillende keren en houdt haar dochter vast met een gevoeligheid die we niet kennen van chimpansees. Vervolgens brengt ze haar dochter naar haar familie en beste vrienden, die allemaal op een of andere manier met het levenloze lichaam interacteren. Na een aantal uren met haar familie te hebben doorgebracht verdwijnt Masya in de bosjes met haar dochter in haar armen – het lichaam van haar dochter wordt nooit terug gevonden.

Het tweede voorval betreft het overlijden van een actieve, geadopteerde tiener, Thomas genaamd. Op een morgen wordt Thomas' levenloze lichaam door ons gevonden, wederom dichtbij het hek vanwaar wij onze observaties doen. Het is nog erg vroeg in de morgen, de chimpansees zijn pas net wakker. De chimpansee verzorgers denken dat Thomas adoptie-vader zijn lichaam naar het hek heeft gebracht om aan de verzorgers te laten zien. Hoe dan ook, het lijkt erop alsof de andere groepsgenoten nog niet op de hoogte zijn van Thomas' overlijden, want telkens als er een chimpansee verschijnt en het lichaam ziet, verstijft ze en lijkt er te worden gewacht totdat andere groepsgenoten er zijn. Voordat we er erg in hebben, heeft bijna de gehele groep zich rondom Thomas' lichaam gepositioneerd en ontstaat er langzamerhand een proces wat de lokale chimpansee verzorgers duiden als een "ritueel". Dit doen ze om de eenvoudige reden dat hetgeen we zien voltrekken bij de chimpansees precies zo gebeurt bij begrafenissen in de stam waar de chimpansee verzorgers toe behoren, zo wordt mij later verteld. Wat we zien is dat de chimpansee vrouwtjes zich allemaal dichtbij het lichaam ophouden, in totale stilte, en dat sommige van de vrouwtjes het lichaam inspecteren en schoonmaken. De mannetjes zitten allemaal wat verderop, zonder zich te bemoeien met de gang van zaken bij het lichaam. Alleen de adoptie vader begeeft zich een aantal keer tussen de vrouwen, soms in totale rust, soms hevig gebarend en schreeuwend in het wilde-weg.

Voor ons, en voor inmiddels miljoenen mensen op het internet, zijn deze twee gebeurtenissen fascinerende voorbeelden van hoe menselijk diergedrag kan zijn. Ze tonen op onomwonden wijze hoe andere dieren hun sociaal gedrag vormgeven op een manier die bij de menselijke soort wellicht als ritueel zou worden aangeduid, een ritueel in reactie op emotioneel heftige gebeurtenissen.

Chimpansees zijn echter geen mensen, mensen geen chimpansees. Onderzoekers die het gedrag van mensapen bestuderen hebben niet dezelfde luxe die het gesproken woord biedt. Mensen zijn om die reden veel beter in staat om uitdrukking te geven aan hun sociaal-emotionele behoeften, althans het is voor onderzoekers gemakkelijker om dergelijke communicatie te verstaan en te vertalen naar waardevolle inzichten.

Bovendien moeten we uiteraard goed uitkijken dat we het gedrag van niet-talige dieren niet interpreteren zoals we dat bij mensen zouden doen. Althans, we moeten voorzichtig zijn: Dezelfde gedragingen kunnen voortkomen uit totaal verschillende motivaties. Zo denk ik eigenlijk niet dat chimpansees een normatief besef hebben en daarnaar handelen, zoals mensen dat kunnen. Dit is ook de reden dat ritueel gedrag, aan het begin van de lezing gedefinieerd in termen van niet-alledaags, cultureel, symbolisch, normatief gedrag, niet in dezelfde mate voorkomt bij chimpansees als bij mensen. Bij lange na niet.

De bescheiden inzichten die we kunnen opdoen door naar andere diersoorten te kijken zitten veeleer in het bepalen van wat nou uniek menselijk is, maar vooral ook in het beseffen dat wij als mensen onderdeel zijn van een groter, natuurlijk geheel.

Zo zou de behoefte om ernstige inbreuken op het sociaal samenzijn te coördineren opdat de groep niet uit elkaar valt, zoals bij het overlijden van groepsleden, een sterke motivatie kunnen zijn die bij meerdere sociale dieren een rol speelt, dus ook bij de mens. Een dergelijk inzicht verbindt ons met de andere dieren, met de natuur om ons heen. Het laat zien dat wij niet losstaan van de wereld waarin we leven. Bovendien kan soort-vergelijkend onderzoek behoeftes en gedragingen blootleggen die bij veel soorten van belang zijn voor een harmonieus leven, zoals liefdevolle relaties en samenwerking, maar wellicht ook rouwverwerking en cultuur. Ik ben van mening dat dergelijke verankerde behoeftes en gedragingen een zinvolle betekenis geven aan het leven, en dat er aldus niet aan voorbij gegaan zou moeten worden. Het soort-vergelijkend onderzoek kan aldus zorgen voor een diepere appreciatie van ons mens-zijn.

Tot slot zou ik willen eindigen met een laatste, samenvattende conclusie omtrent “rituelen”, in het verlengde van deze overdenking:

“Rituelen, in al hun complete verschijningsvormen, zijn naar alle waarschijnlijkheid een uniek menselijk verschijnsel, maar met het oog op het begrijpen van de functie van rituelen, de mate waarin de behoefte tot ritueel-vorming verankerd is in onze natuur, kan het, net zoals bij zovele gedragspatronen, een bijzonder bevredigende en verruimende oefening zijn om te zoeken naar analoge verschijnselen in de dierenwereld.”

Dank voor uw aandacht.